

Vánoce mezi komercí a rodinou

Christmas Between Commerce and Family

Hynek Bečka, FF UK, Ústav filozofie a religionistiky
e-mail: hynek.becka@gmail.com

Abstract

In this text I analyse Christmas as a ritual, invented tradition, which helps, among other things, to create and maintain various aspects of contemporary realities in euromerican “secular” societies. The main theoretical background comes from Bruce Kapferer’s notion of ritual and virtuality. Short history of “invention” of Christmas is mentioned. The main focus of the essay is however the exchange of Christmas presents and the way their movement in ritual space supports additional values and meanings embedded in Christmas. While the Christmas gifts serve as a useful example, the virtuality of Christmas and its role in construction of family and market could be explored also in additional contexts.

Keywords

Christmas, ritual, ritual theory, secular ritual, Kapferer, consumerism

Klíčová slova

Vánoce, rituál, rituální teorie, sekulární rituál, Kapferer, konzumerismus

Úvod

„Love is the moral of Christmas...What are gifts but the proof and signs of love?” (Harpers Magazine, 1856)

Na Štědrý den se rodina schází kolem rozsvíceného vánočního stromu. Záře svíček dopadá na balíčky plné příslibu a tajemství. Svátky lásky, klidu a míru právě vrcholí. Stres a napětí předchozích dnů mizí, přeplněné obchodní domy jsou už pouhou vzpomínkou. Rodina je zase pohromadě, kouzlo Vánoc nám připomíná, že se máme mít rádi, odpouštět si, být k sobě laskaví. O tom přece nakonec Vánoce jsou – o lásce. Rozhodně ne o komerci, konzumu, materialismu.

Komerce, tak často kritizovaná jako něco, co do Vánoc nepatří, co je špiní a kazí, je ale přítomná i zde. Pod balicím papírem se skrývají věci, dárky, zboží. Na jednu stranu jsou vyjádřením lásky, na druhou stranu pořád zůstávají komerčně zakoupenými předměty.

V jádru Vánoc se skrývá paradox. Rodinou lásku vyjadřujeme skrze výměnu industriálně vyráběných předmětů, zakoupených v komerčních prostorech. Do značné míry se tyto předměty stávají fyzickým vyjádřením rodinných vztahů a lásky, kterou k sobě jednotliví členové, alespoň ideálně, cítí. Ozdobené vánoční stromy najdeme uprostřed rodinného kruhu, ale i v přeplněných obchodních domech. V tomto textu hodlám prozkoumat vztah mezi komerčními aspekty Vánoc a rodinnou láskou za pomoci teorie rituálu, se zaměřením na vánoční dárky. Budu vycházet především z literatury, která se Vánocům věnuje, ať už ze sociologického, historického, nebo antropologického hlediska.

Vynalezená tradice

Pokud se podrobněji zaměříme na historii Vánoc, zjistíme, že „moderní“¹ Vánoce byly rozkročené mezi komercí² a rodinou vlastně od chvíle, kdy vznikly. Ve středověku a raném novověku připomínaly spíše karneval nebo divokou hostinu, lidé se převlékali do masek, divoče pili a hodovali. V průběhu devatenáctého století ale došlo k tak radikální proměně, že můžeme docela dobře mluvit o zcela jiném svátku. Stala se z nich oslava nukleární, středostavovské rodiny. Do popředí vystoupily vztahy dětí a rodičů, láska a štědrost. Vánoce, stejně jako další vynalezené tradice, tak jak jim rozumí Eric Hobsbawm (2012), sice sebe samy prezentují jako starší a původnější, než ve skutečnosti jsou, ale většina zvyklostí, úkonů, myšlenek, pocitů a hodnot, které s nimi dnes jsou asociovány, se objevuje právě v devatenáctém století. Městské střední vrstvy karnevalový svátek reinterpretovaly a vtiskly mu novou podobu, jak popisují mnozí autoři, kteří se „moderními“ Vánocemi zabývají (Golby, 1986; Miller, 1993; Perry, 2010; Schmidt, 1995; Whiteley, 2008).

Od této proměny byly Vánoce rodinným svátkem, ale zároveň se v nich objevily další nové prvky a aspekty. Nákupy, obchody, komerce, konzum³ a materialismus – to vše nastupuje na scénu přibližně ve stejnou dobu. Vánoce nikdy nebyly prostou, spirituální oslavou vzájemné lásky a pokoje v teple domácího krbu, jak jsou někdy prezentovány, nebo jak se na ně nostalgicky vzpomíná. Z divokého karnevalu se v průběhu devatenáctého století stala oslava rodiny, ale zároveň i trhu. Komerční aspekty Vánoc, tak často kritizované, jsou stejně staré jako důraz na děti a rodinu.

Tato esej ovšem nemá za cíl soustředit se na konkrétní dějiny této proměny, ale spíše pojmut vztah mezi těmito dvěma zdánlivě protichůdnými aspekty Vánoc, komercí a rodinou, z hlediska teorie rituálu. Rituály si tradičně

¹ Modernita je samozřejmě problematický termín. Může existovat mnoho různých modernit, jak uvádí například Eisenstadt (2000), a samotná „modernita“ je specifickým způsobem konstruována a utvářena (Latour, 1993). S termínem „moderní Vánoce“ pracuji, jelikož se objevuje v literatuře, ale je nutné ho brát s určitou rezervou.

² Komerce chápu směnu zboží, obchod. Komerce není ovšem zcela neutrálním pojmem, jsou k ní vázána určitá morální hodnocení – především pak, pokud se s ní setkáváme v kontextu „náboženství“ nebo „spirituality“ (Parry, 2000).

³ Konzum ve smyslu pejorativním – jako nadbytečná spotřeba nebo nakupování zboží. Tím samozřejmě nechci tvrdit, že konzum je objektivně špatný nebo problematický. S tímto pojmem v tomto textu pracuji v jeho pejorativním významu proto, že je ve vztahu k Vánocům často vnímán jako něco negativního, něco co do Vánoc (nebo obecněji do spirituality, náboženství) nepatří. O morálním hodnocení různých typů směn píše například J. Parry (2000).

spojujeme spíše s náboženským kontextem, ale objevují se i mimo něj a je tedy možné zkoumat i „sekulární“ rituály, jak to dělá například Ronald Grimes (2014: 196). Současné Vánoce lze také považovat za rituál, alespoň na základě definice, kterou Grimes poskytuje. Řada dalších autorů také zpochybňuje pevné hranice pojmu náboženství a upozorňuje na nutnost rozšířit religionistický záběr i na další kontexty (Fitzgerald, 2000).

V pojetí Vánoc jako rituálu se hodlám opírat především o práci antropologa Bruce Kapferera (2004). Ten do značné míry navazuje na Victora Turnera a jeho pojetí rituálu jako procesu, který mimo jiné poskytuje prostor pro řešení společenských konfliktů a různých ideologických kontradikcí, které nutně vznikají v každé kultuře. Rituály dovedou pracovat s mnohovýznamovými symboly, a tak různé paradoxy a konflikty překonat. To samozřejmě nemusí být nijak jednoduché, rituál je „sociální drama,“ a v jeho jádru je napětí, konflikt (Turner, 1967: 27–28). Určité napětí je viditelné i v případě Vánoc, minimálně je přítomné v neustálé kritice namířené na jejich komerční aspekty.

Vánoce jsou komplexní a složité téma. Jedná se o globalizovaný svátek, který vypadá zcela jinak například v Japonsku než v Německu, proto se nebudu zabývat jinými než euroamerickými Vánoce. I na úrovni jednotlivých států ovšem najdeme spoustu rozdílů, pro praktikujícího katolíka budou Vánoce zcela jiná zkušenost než pro agnostika. Hodlám se tedy soustředit pouze na jeden jejich aspekt, vánoční dárky.

Výměna vánočních dárků je vhodným příkladem proto, že je na ní možné ukázat propojení rodiny a komerce, které do určité míry prostupuje celými Vánoci. Než se ale zaměřím na vánoční dárky podrobněji, je nutné alespoň v základních obrysech představit Kapfererův přístup k rituálu a vysvětlit, proč může být pro porozumění Vánoce přínosný.

Rituál jako konstrukce reality

Kapferer vnímá rituál jako dynamický proces, ve kterém může figurovat značné množství aktérů, symbolů a významů (2004: 43–46). V tomto pojetí do značné míry navazuje na Victora Turnera a jeho chápání rituálu jako mechanismu, který řeší určitá společenská pnutí a konflikty (Chlup, 2005: 10–11). Turner postuluje vztah mezi ideologickým řádem – představami, normami a hodnotami, které určitá společnost nebo určité společenské skupiny považují za důležité, a které jsou do značné míry nutné pro její existenci, a mezi žitou realitou (Turner, 1967: 28). Každodenní zkušenost se může od ideálních nebo normativních představ o světě dost lišit. Toto napětí ale paradoxně pomáhá udržet společenský řád. Bez neustálého napětí a chaosu bublajícího pod povrchem by byla společnost jen mrtvým souborem pravidel a předpokladů, jakousi ideologickou slupkou bez života (Chlup, 2005: 10–11).

Turner tvrdí, že právě rituály dokážou obojí propojit (1967: 27–28). Díky své ambivalenci jsou symboly, s nimiž rituály pracují, schopné říkat víc věcí současně a propojovat ideologické předpoklady, na nichž každá společnost do nějaké míry stojí, s žitou realitou. A to i ve chvílích, kdy je obojí v rozporu. Turner (1969: 127) používá pojmy struktura a antistruktura a napětí mezi nimi vnímá velmi pozitivně, jelikož vnáší do společnosti dynamiku a umožňuje,

aby se tak či onak proměňovala. Určité napětí je možné vidět i v jádru současných Vánoc, minimálně je přítomné v kritice jejich komerčních aspektů.

Pojetí rituálu jako něčeho, v jehož jádru se skrývá tento dualistický konflikt, bylo v minulosti kritizováno, možná nejvýrazněji Catherine Bell (1992: 14). Turner podle ní předpokládá rituál (a žitou zkušenost) jako něco odděleného a odlišného od ideologického řádu (respektive kultury, jejích hodnot a předpokladů). Pokud Turner tvrdí, že rituály dokáží obojí propojit, je to dost dobře možné jen proto, že v první řadě považuje kulturu a žitou zkušenost za dvě různé věci. Kultura je ale v žité každodenní realitě neodmyslitelně přítomná, obojí je vzájemně provázáno a propleteno. Navíc, různé vzájemně si protirečící pojaty světa si nemusí vždycky tak moc vadit.

Kapferer nutně nevidí v jádru rituálu konflikt, ale pořád vnímá rituál jako dynamický a proměnlivý proces (2004: 40). Se symboly, hodnotami, ideologickými předpoklady a obrazy pracuje řada různých aktérů. Vztahy, které mezi sebou mají, mohou být různé a často velmi komplexní. Podle Kapferera je ovšem důležité soustředit se nejen na symbolickou rovinu rituálu a významy, které různým symbolům a rituálním úkonům přisuzujeme, ale také na tělesné a smyslové zkušenosti účastníků (2004: 41). Například na to, jak se pohybují v prostoru, jaké pocity zažívají, s jakými objekty a předměty manipulují, co vidí, cítí a slyší. Pro Kapferera je tato smyslová úroveň klíčová (2004: 41). Uvádí příklad léčebného rituálu, kde specifický způsob bubnování vytváří dojem, že do těl účastníků něco vstupuje a zase vystupuje ven. Na této smyslové zkušenosti stojí další významy a symboly, které mohou nakonec skutečně zásadním způsobem změnit situaci a život nemocného. Kapferer zároveň nepojímá rituál redukcionisticky, netvrdí, že smyslová a tělesná rovina je jediná důležitá, ale že dynamické procesy mezi různými vjemy a zkušenostmi vytváří jakousi základnu, na kterou je možné navázat (2004: 41–43).

Velmi zajímavý je i způsob, jakým zasazuje rituál do širšího kontextu. Kapferer tvrdí, že rituály nejenže propojují a manipulují s různými složkami společnosti (jak by vyplývalo například z Turnerova pojetí), ale že různé aspekty naší reality vlastně vytvářejí (2004: 48). Podle Kapferera je žitá realita chaotická a nepřehledná, a rituály ustanovují specifický časoprostor, který nazývá virtualita (2004: 46–48).

Do této virtuality můžeme, jakožto účastníci rituálu, vstoupit a na nějakou dobu žít jakoby v jiném světě, který smysl má, a který je specifickým způsobem organizován. Díky této zkušenosti pak můžeme novým způsobem přistupovat k naší žité každodenní realitě, nacházet v ní nové významy a pojmát ji novým způsobem. Tento účinek mají rituály ovšem právě díky tomu, že pracují nejen s významy a symboly, ale i s tělesnou a smyslovou zkušeností, s tím, co lidé během rituálu cítí, vidí, slyší, kde a jak se pohybují.

Vánoce jako rituál

Jak tohle všechno souvisí s Vánoce? Pokud připustíme Kapfererovu tezi, že realita, ve které žijeme, je do značné míry utvářena a organizována také skrze rituály, a pokud si uvědomíme, že i současná společnost má své rituály, můžeme vidět, že různé aspekty naší současnosti nejsou tak přirozené a jednoznačné, jak

na první pohled vypadají. Rituální teorie může být užitečná nejen pro porozumění „tradičních“ nebo „předmoderních“ společností, ale také pro ty, které sebe samy považují za moderní a sekulární. Vánoce mohou fungovat jako dobrý příklad, jelikož jsou všudypřítomné a sdílené napříč mnoha zeměmi a společenskými vrstvami.

Jedním z takových zdánlivě samozřejmých aspektů, na jejichž konstrukci se Vánoce podílí, je například nukleární rodina. I ta má svou historii, a není přirozeným a věčným faktem, nýbrž je sociálně utvářena (Jagger, 2003). Rodinu je možné vnímat jako soubor různých praktik, které jsou propojené s určitými ideologickými představami a hodnotami (Morgan, 1996). V případě nukleární rodiny by pak taková představa byla, že rodina je tvořena otcem, matkou a dětmi a že mezi jejími jednotlivými členy panuje láska. Na Vánoce se můžeme dívat jako na jednu z mnoha praktik, které takovou rodinu zpřítomňují a činí opravdovější.

Z Turnerova a Kapfererova přístupu si tedy můžeme odnést, že rituály jsou dynamické procesy, které často pracují s protichůdnými myšlenkami, hodnotami a zájmy. Zároveň ale zásadním způsobem závisí na tělesných a senzorických zkušenostech svých participantů. To, jak se lidé pohybují, jak sedí, v jakém prostoru se nacházejí, co slyší, cítí, čeho se dotýkají, to vše je pro jejich pochopení klíčové, stejně jako Kapfererova myšlenka, že rituály nejen propojují různé aspekty lidské společnosti, ale do značné míry je také vytváří a udržují (Kapferer, 2004: 51).

Pokud se vrátíme k příkladu léčebného rituálu, který díky bubnování vytváří dojem, že něco vstupuje a zase vystupuje z těl účastníků, je možná zřetelnější, co Kapferer virtualitou myslí. Na tělesnou a smyslovou zkušenost pohybu uvnitř vlastního těla je možné navázat další významy, představy a hodnoty, jako například existenci bytostí, které mohou člověku pomoci se uzdravit, a které jsou s ním v kontaktu. Díky tomuto rituálu pak svět vypadá najednou zcela jinak než předtím.

Ze zboží v lásku

Pro Kapferera je tedy virtualita specifický časoprostor, který je vytvářen skrze rituály a který nám umožňuje dávat smysl chaotickému každodennímu životu. V případě Vánoc je možné najít mnoho různých virtualit, které jsou vzájemně různými způsoby propojené. Bylo by například možné soustředit se na obchodní domy a na dekorace, kterými jsou během svátků vyzdobené.

Vyzdobené výlohy a fantastická panoramata uvnitř obchodních domů se objevují v devatenáctém století, stejně jako většina dalších prvků „moderních“ Vánoc (Perry, 2010: 167). Dekorace vytvářejí z obchodů jiný, v jistém ohledu magický prostor, plný příslibu, potěšení a kouzelné vánoční atmosféry. Někteří návštěvníci dokonce zažívali stavy náboženského vytržení, obklopení modely katedrál, záplavou světél a zboží (Schmidt, 1995: 161–166). Virtualita, kterou obchodní domy vytvářejí, proměňuje běžné nakupování na docela jinou zkušenost, a nese s sebou další významy. V obchodních domech, komerčních prostorech, je najednou možné setkat se s obrazy dětství, tradice, nevinnosti nebo domova. Nakupující prochází kolem gigantických stromků, míjejí makety dárků, zářící elektrické soby, a nad tím vším se nese zpěv dětských koledníků.

Virtualita komerčních prostorů, způsob, jakým se obchody stávají součástí rituálu oslavujícího rodinu, je rozhodně důležitá. Propojení mezi rodinnou láskou, štedrostí, dětskou nevinností a trhem, kapitalismem a konzumerismem, je možné vysledovat i zde. Nejzřetelněji ale toto spojení a jeho klíčová role pro celý vánoční svátek vyvstává, pokud se soustředíme na zvyk dávání dárků.

V tomto kontextu jsou především praktikou, skrze kterou se ustanovuje a udržuje nukleární rodina. Většina dárků se vyměňuje v rámci užší rodiny, nejvíce pak míří k dětem (Caplow, 1982: 383–392). Každý rok se nukleární rodina skrze slavení Vánoc stává více a více reálnou, fyzickou, hmatatelnou. Stojí to spoustu peněz, práce a úsilí.

Zásadní je také fakt, že dárky jsou takřka vždy industriálně vyráběné předměty, zakoupené v komerčních prostorech. Než se z nich stanou dárky, jedná se o zboží, komodity, které čekají, až si je někdo koupí. Ručně vyráběných je pouze velmi malé množství dárků, a většina z nich pochází od malých dětí (Marling, 2009: 9). Dárky si ale nedáváme jen tak, jejich výměna podléhá specifickým rituálním pravidlům. Musí být zabalené a skryté až do poslední chvíle, dokud je slavnostně neodhalíme pod vyzdobeným stromečkem. Co přesně fakt, že dárky musí být zabalené, znamená?

Dárky, původně neosobní zboží, prochází transformací. Industriálně vyráběné předměty dostávají balením nové významy, stávají se něčím, co vyjadřuje a ustanovuje rodinné vztahy, něčím, co přináší radost a štěstí, (ideálně) jak dětem, tak dospělým. Rodina, která si dává dárky, se navzájem miluje, a bezpochyby i existuje. Dárky se v jistém smyslu stávají fyzickým vyjádřením rodinné lásky (jakkoliv už rodinné vztahy vypadají doopravdy). Stále ale zůstávají komerčně zakoupenými předměty, zbožím.

Dárky se sice do zdobeného papíru nebalily vždycky, ale od chvíle, kdy se začaly vyměňovat v rámci nukleární rodiny, byl součástí této rituální výměny moment skrytosti a následného ceremoniálního odhalení. Dárky mohly být schované v komoře nebo v ložnici rodičů a čekat, až budou za pár dní slavnostně odhaleny. Mohly se jakoby zázrakem objevit v zavěšené punčoše nebo zavěšené na větvích ozdobeného stromku a děti je mohly otrhávat jako exotické ovoce. Předtím ale musely zůstat skryté (Marling, 2009: 5). Stejný proces, přesun ze skrytosti ke slavnostnímu odhalení, je přítomen i v současných Vánocích. Zboží se mění v dárky nejen díky balicímu papíru, ale také kvůli tomu, jakým způsobem s ním nakládáme předtím a poté, co ho zabalíme.

Pokud se vrátíme zpátky ke Kapfererově pojetí rituálu jako něčeho, co je založené na tělesných a smyslových zkušenostech, je možná zřetelněji vidět, jak k této přeměně vlastně dochází a proč je tak důležitá. Zboží zakoupené v komerčních prostorech fyzicky zmizí do uzavřeného pokoje nebo je skryté pod vrstvou balicího papíru. Následně je odhaleno jako něco zcela jiného – jako vánoční dárek.

Tento fyzický pohyb předmětů mezi různými prostory a lidská zkušenost s jejich manipulací vytváří základ pro další vrstvy významů, myšlenek, obrazů a pocitů, které se v rámci vánočního rituálu objevují. Nejen zboží se mění na dárky, a tím také i na rodinnou lásku, ale v určitém smyslu spolu s ním i komerce, kapitalismus, tržní vztahy a vše, co s nimi souvisí. V tuto chvíli, skrze objekty, s nimiž lidé rituálně manipulují, je rodina a komerce propojena,

obojí se během Vánoc vzájemně proplétá a podporuje. Vánoce vytvářejí virtualitu, v níž jsou tyto dva aspekty našich životů postavené vedle sebe, a kde dávají jeden druhému smysl, kde získávají nové významy a hodnoty. Pomáhají vytvářet a udržovat určitou podobu rodiny, i určité pojetí tržních vztahů. Jejich komerční aspekty nejsou něčím, co k nim nepatří, ale zásadní součástí celého svátku a díky Vánocům dostávají významy a hodnoty, které by jinak neměly. Bez Vánoc by možná zdánlivě samozřejmé instituce, jako je nukleární rodina nebo kapitalismus, nebyly tak opravdové, hmatatelné a přítomné v našich životech.

Závěr

Nechci tvrdit, že se jedná o jedinou možnou interpretaci Vánoc, nebo že Vánoce jsou pouze svátkem kapitalismu a ničím víc, ale především chci ukázat, že vztah mezi rodinou a trhem je možné najít na mnoha místech a v mnoha situacích a že je pro porozumění současných Vánoc zásadní. Samozřejmě to neznamená, že by byl tento vztah zcela neproblematický. Vždycky dochází k různým proměnám, sporům o významy a hodnoty. Rituály jsou ale schopné tyto komplikované vztahy vytvářet a udržovat a konstruovat množství významů, institucí, myšlenek, obrazů. Propojovat a ustanovovat různé aspekty naší žité reality, a to nejen v kontextech, které obvykle považujeme za náboženské.

Seznam použité literatury:

Prameny:

Making of America Project. (1850). *Harper's magazine*. New York: Harper & Brothers.

Sekundární literatura:

Bell, C. (1992). *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York: Oxford University Press.

Caplow, T. (1982). Christmas Gifts and Kin Networks. *American Sociological Review*, 47, 383–392.

Eisenstadt, S. (2000). Multiple Modernities. *Daedalus*, 129(1), 1–29.

Fitzgerald, T. (2000). *The Ideology of Religious Studies*. New York: Oxford University Press.

Golby, J. M. & Purdue, A. W. (1986). *The Making of the Modern Christmas*. Athens: University of Georgia Press.

Grimes, R. (2014). *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Hobsbawm, E. & Ranger, T. (2012). *The Invention of Tradition*. New York: Cambridge University Press.

Chlup, R. (2005). Struktura a antistruktura: Rituál v pojetí Victora Turnera. *Religio*, 13(1), 3–28.

Jagger, G. & Wright, C. (2003). *Changing Family Values: Difference, Diversity and the Decline of Male Order*. London: Routledge.

Kapferer, B. (2004). Ritual Dynamics and Virtual Practice: Beyond Representation and Meaning. *Social Analysis*, 48, 35–54.

Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

- Marling, K. A. (2009). *Merry Christmas!: Celebrating America's Greatest Holiday*. Cambridge: Harvard University Press.
- Miller, D. (2011). *Unwrapping Christmas*. Oxford: Clarendon Press.
- Morgan, D. H. J. (1996). *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Parry, J. P. & Bloch. M. (2000). *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perry, J. (2010). *Christmas in Germany: a Cultural History*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Schmidt, E. L. (1995). *Consumer Rites*. Princeton: Princeton University Press.
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Whiteley, S. (2008). *Christmas, Ideology And Popular Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press.